

Лекція 3. УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІЯ В СВІТЛІ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ

План

1. Люди і норови Давньої Русі.
2. Ментальність і життєві стратегії української шляхти XVI– XVII ст.
3. Портрет української козацької еліти XVII– XVIII ст.
4. Повсякденний сталінізм.
5. Конструювання «радянської людини».
6. Протестні практики 1960–80-х років.

Література

Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, 2000. – 649 с. – URL: <http://izbornyk.org.ua/dynasty/dyn.htm>

Ричка В. Князівські лови як соціальний феномен Київської Русі. *Соціум*. Альманах соціальної історії. Вип.1. Київ, 2020. С.13–21.

Ричка В. Над чим сміялися в Київській Русі. *Український історичний журнал*. 2014. №5. С.21–32.

Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття). Київ: Lauras, 2014. 510 с. URL: https://issuu.com/laurus_press/docs/starchenko_small

Дзюба О. Інтер'єр та мода як ознаки стилю життя козацької старшини XVIII ст. *Соціум*: Альманах соціальної історії. Вип.11. Київ, 2015. С.317–329. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-6189-1/978-966-02-6189-1.pdf>

Дзюба О.М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 346 с.

Таїрова-Яковлева Т. Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини. Київ: ТОВ «Видавництво "КЛІО"», 2017.

Сердюк І. Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2018. 456 с.

Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С.В.Кульчицький. В 2 ч. Київ: Інститут історії України НАН України. Ч 1. 2009. 445 с.; Ч 2. 2010. 382 с.

Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя. / Відп. ред. С.В.Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 786 с.

Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. / Гол. ред. В.Смолій. Т. 1. Практики, казуси та девіації повсякдення Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 328 с.; Т. 2. Світ речей і повсякденних уявлень. Київ: Інститут історії України, 2013. 358 с.

Таїрова-Яковлева Т. Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини. Київ: ТОВ «Видавництво "КЛІО"», 2017. 184 с.

Сердюк І. Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2018. 456 с.

Скельчик С. Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни. Київ: Laurus, 2018. 306 с.

Каганов Ю.О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 432 с.

Історія повсякденності починаючи з кінця 90-х років набула прав громадянства в українській історіографії. Більше того, можна говорити про певну моду на вживання означень «повсякдення», «мікроісторія», «життєві стратегії», «практики». Інше питання, наскільки ці гасла відповідають реальному змістові нових історичних творів.

Цілком природно, що системний поворот в підходах до історієписання починається з уможливленого осмислення літератури загального епістемологічного плану. В Україні бум теоретико-методологічного формального інтересу до засад історії повсякденності і навіть її своєрідної пропаганди припадає на 2006–2015 рр. Досягненням літератури такого, «теоретичного», плану є введення в обіг широкої бібліографії, виклад ідей західних колег щодо перспектив збагачення дослідницького інструментарію істориків, освоєння категоріального апарату мікроісторії та історії повсякденності.

Всі автори, які виступили пропагандистами нового напрямку історичних досліджень, незмінно відзначають серію колективних монографій Інституту історії України НАН України, виданих під гаслом «З історії повсякденного життя в Україні». Прикметно, що всі ці томи відкриваються розлогими історіософськими нарисами з посиланнями на зарубіжних авторів, в яких старанно роз'яснюється, якою історія «має бути». Причому, в наступних розділах, присвячених конкретним історичним темам, власне історія повсякденності перемижується зі звичним соціологічно-позитивістським дискурсом.

Перші підсумки роботи українських істориків в галузі історії повсякденності і пропозиції щодо перспектив подальших конкретно-історичних досліджень були розглянуті на науково-практичних конференціях.

В цілому перше десятиліття активного інтересу до історії повсякденності відзначилося переважанням теоретичних і організаційних пошуків над практичними результатами. Суттєвою проблемою залишається необхідність подолання таких квазімікроісторичних дій, як імітація історії повсякденності, відверте побутописання, емпірична рутинна, фактографічна сваволя. Варто також пам'ятати зауваження Поля Рікера (Paul Ricoeur): філософи повинні вивчати досвід істориків і не поспішати їх повчати, як треба пізнавати історію. Отже, настав час для наполегливої роботи «практикуючих істориків».

Публікації останніх кількох років дають необхідний матеріал для того, щоб на прикладах конкретних повномасштабних досліджень, а не лише на фундаменті історіософських спекуляцій, побачити різницю між традиційним історієписанням і технологією історії повсякденності, а також збагнути, як саме діє ота магія, коли «з дрібниць» постає сутність.

1. Інший погляд на Гетьманщину: історична презентація Тетяни Таїрової-Яковлевої

Відома дослідниця історії Гетьманщини XVII – початку XVIII ст. Тетяна Таїрова-Яковлева в своїй новій книзі вкотре засвідчує свій талант історика. Визначивши свій твір як «оповідь», Т.Таїрова-Яковлева з першої ж сторінки ставить акцент на живій людині, а не на інституціях чи структурах. Авторка запрошує читача здійснити «мандрівку... у світ людей...», але разом з тим піднімає планку розмови і зауважує, що насправді йтиметься про принципи високі істини. Почавши свою книгу словами «повсякдення» і «дозвілля», Т.Таїрова-Яковлева орієнтує читача на глибоку серйозну розмову – про «цінності» української еліти, про «менталітет вільної людини, яка має змогу розпоряджатися власною долею і керувати своєю країною». Складовими цього менталітету називаються «традиція активної участі в житті країни», «усвідомлення своєї власної значущості й незалежності», «уявлення про лицарський характер козацької служби». Об'єктом споглядання визначається «суспільство, в якому вірили в Бога, свободу й успіх». Отже, перш ніж зануритися у світ речей і традицій, авторка намічає загальний план свого дослідження, задає семантичні рамки свого дискурсу.

Але спирається історикиня не на ідеологеми, а на світ речей: «Іди і дивись» (а не «мудрствуй і повчай»).

У книзі увага історика з полів бою, з площ великих міст, з коридорів влади, з сеймів, рад і дум переноситься на периферію – в камерні місця, в світлиці приватних осель, в льохи (де зберігаються бочонки з дорогоцінними монетами), в затишні закутки садів і парків, в царину уявлень, смаків, мрій, почуттів.

Книга вщерть наповнена описами «предметів зручності й затишку», деталями світу, який оточував українську еліту. Розмаїття сортів тканин, фурнітури, мотивів і технік вишивок; палітра кольорів; прикраси; колекції багатой зброї, – від усього цього віє широю симпатією, непідробною зачудованістю. Криниці, колодязі, ставки, сади, парки, стайні, кузні, пекарні, льодовики, лазні, комори, – всі ці об'єкти постають як природне оточення колективного героя книги. Ліпнина, барельєфи, кахлі, ікони, дзеркала, килими, меблі, світильники, білизна, занавіски, ганки, світлиці, – це не колекціонування і не мистецтвознавчі вправи історика. Це – окреслення життєвого простору еліти ранньомодерної України. Це – привід до розмови про те, як люди зустрічали гостей, в якій обстановці спілкувалися, обмірковували важливі справи, радилися. Страви, напої, спеції і солодощі – вся оця «різноманітність їжі на столах української еліти» – це розмова про світ дбайливості, свідчення снаги до життя. Фамільні герби на срібному побуті і на портретах, прийоми, збори, мандрівки, похідний побут – це привід до розмови про спосіб життя і ментальність тих самих осіб, які у попередніх монографіях Таїрової-Яковлевої постали в ролі полководців, урядовців, повстанців, ватажків, авантюристів. Докладний перелік музичних інструментів, розбір музичних смаків, опис оркестрів, описи приватних бібліотек, гра в шахи – це свідчення рівня інтелекту.

Побутові речі в книзі Т.-Як не просто перелічуються і описуються. Вони живуть життям своїх власників. Вони використовуються в церемоніях, супроводжують своїх хазяїв у мандрівках. Їх забирають із собою в заслання до Сибіру, їх замовляють, передають у спадок, з ними позують на парадних портретах.

Де тільки можна, авторка уточнює, при яких обставинах «засвітилися» ті чи інші предмети: посаг, конфіскація майна у опальної старшини, сценарій прийому посольства, виконання службових обов'язків, відпочинок. Як правило, описи речей подаються разом з іменами їхніх власників. Отже, немає речей «взагалі». Речі – це оточення і продовження людини. Якою б не була деталізація речей, в центрі оповіді завжди знаходиться жива людина з її прагненнями, клопотами, амбіціями, смаками. Це – не музей. Це – світ людей, історія суспільства.

Ретельно перелічуючи деталі архітектурного декору будинків українських гетьманів і старшин, Т.Таїрова-Яковлева неодмінно знаходить людський еквівалент речам: в усьому цьому «багато наївності й сердечної простоти». Вона пильно розглядає деталі портретів XVII ст., щоб «наочно поглянути на них, краще зрозуміти й уявити». На портретах герої її книги постають «благополучними та задоволеними життям»; вони «сильні і витривалі». Володіння старшиною і гетьманами латинською мовою, деталі учнівського побуту (диспути, вистави, віршування, декламації, діалоги) дають підставу стверджувати: «це було суспільство освічених людей». В деталях української ранньомодерної вертепної традиції (культури) історик бачить цивілізаційні характеристики: «На відміну від західноєвропейського бароко, де велику увагу приділяли смерті... для українського бароко головними сюжетами були військова слава, свята жертва, високий порив, перемога життя над смертю».

Після щедрої презентації всіляких добр, атрибутів, речей, фамільних цінностей, звичок і звичаїв Т.Таїрова-Яковлева у фінальному розділі своєї праці приходять до інтегральних характеристик: «це була нова еліта, ще не зіпсована, стримувана законами і традиціями...»; «одна з визначальних рис тогочасного суспільства – скромність»; «українське суспільство доби гетьманства вражає поєднанням південного темпераменту, витонченості бароко й сентиментальності».

Складання заповітів на майно, спори навколо розпорядження посагом, благодійність, заснування монастирів, приватне листування, сімейні спори, приватні

інтриги – те, чим класична історіографія здебільшого нехтувала як малозначимими і несуттєвими, Т.Таїрова-Яковлева використовує як аргумент історичної ваги. Вона докладно описує факти участі жінок як у сімейних справах, так і в офіційних прийомах і церемоніях, і відзначає такі риси їхнього суспільного становища, як «свобода, економічна незалежність і серйозні юридичні права», «гідне місце у суспільстві». Авторка розповідає низку «життєвих історій» яскравих і успішних (але з драматичною біографією) жінок Гетьманщини і не боїться натякнути на роль пристрасті в історії – «фатальні жінки».

В кінцевому підсумку Т.Таїрова-Яковлева реабілітує історичну гідність української еліти періоду «молодої Гетьманщини», знімає з образу козацької старшини нашарування класової зневаги, зверхньої поблажливості, безоглядної критики, які декілька поколінь істориків і аматорів від історії навішували на цю суспільну верству. Не через договірні статті українських гетьманів з царським, королівським, султанським урядами. Не через владні інтриги, схеми, коаліції. Її погляд «простий», прямий і безпосередній, у чомусь наївний (хоч погляд досвідченого дослідника не може бути справді наївним – це лукава наївність, не проста наївність).

В масиві речей, в атмосфері традицій, ритуалів, етикету авторка знаходить феномен гідності цих людей. В її книзі українська еліта XVII ст. постає як спільнота людей статечних, позитивних, поміркованих, по-своєму скромних і по-своєму меркантильних, близьких до природи, із здоровими інстинктами, з почуттям службового обв'язку, підприємливих, хазяйновитих, відданих сімейним цінностям, з потягом до краси. Крок за кроком, перебираючи масу емпіричного матеріалу («дрібного» і маргінального з погляду традиційної історіографії), авторка створює цілісний образ, передає присмак епохи. Це – не проста деталізація, це цілеспрямована характеристика. Це робота над сутностями і сенсами.

Тим самим Т.Таїрова-Яковлева компенсує застарілу хибу української історіографії – надмірну політизацію питання про соціальне обличчя козацької старшини, безоглядне приписування їй класового егоїзму, зради, угодовства, падіння ідеалів. Невелика книжка Т.Таїрової-Яковлевої елегантно і ненав'язливо все ставить на свої місця. Гетьманщина перед нами постає як живий організм. Не як шахівниця для монархів, а як світ, у якому жили люди цікаві, повнокровні, із здоровими інстинктами, з позитивною ментальністю.

2. Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст.: версія Ігоря Сердюка

Якщо від книги Тетяни Таїрової-Яковлевої віє романтизованим оптимізмом, то в книзі Ігоря Сердюка панує інший настрій. Тут постає «тотально патріархальне суспільство», тут на першому плані соціальні «низи» («простолюд») – включаючи сиріт, байстрюків, жебраків, учнів-ремісників, безпритульних. Тут завжди поруч нещасний випадок і смерть. Не можна сказати, що кожен цих двох істориків знає лише один бік життя суспільства. Т.Таїрова-Яковлева, яка свідомо залишається в межах XVII ст., є автором низки ретельних досліджень про воєнно-політичну колотнечу від Хмельницького до Мазепи з її нескінченними інтригами, поразками, жертвами, нестабільністю, політичною безвихіддю, зрадами, розчаруваннями. Добре знаючи цей, «важкий», бік життя українського суспільства ранньомодерної доби, дослідниця, очевидно, відчула необхідність врівноважити картину поглядом «зсередини». Одночасно Ігор Сердюк, прагнучи всебічності в характеристиці суспільства XVIII ст., інтуїтивно знаючи про «світлий» бік життя, змушений розплутувати похмурі приватні історії, зафіксовані у судових справах, терпляче вишукуючи «обмовки» про повноцінне «нормальне» життя: такий вже стан джерел.

Авторське самовизначення Ігоря Сердюка – це «нова історія», культурно-історична антропологія. Можна також зауважити, що організуючим стрижнем книги І.Сердюка є дискурс соціальної історії. Це потужне системне дослідження має претензію на вичерпну повноту. Зрозуміло, що такого роду дослідницька програма не може обмежитися застосуванням лише одного якогось методу. Автор з усією серйозністю застосовує

різноманітні дослідницькі інструменти: математичну статистику, мікроісторичний аналіз, елементи психоаналізу, безліч аналітичних аналогій в межах цілої Європи, і також (що особливо важливо в даному випадку) техніку історії повсякденності. Присутність останньої засвідчена перш за все фактичними діями автора, але також і наявністю формальних маркерів у вигляді характерних зворотів у поіменуванні підрозділів книги, як то «повсякденні практики», «дитячий простір», «іншування своїх», «уявлення і практики».

Джерельна база дослідження І.Сердюка складається переважно з текстів, які здатні щедро постачати матеріал для історії повсякденності. Це щоденники гетьманської старшини та «автобіографічні твори «місцевого» походження», приватне листування, судові справи.

Автор зазначає: «У дослідженнях життя простолюду ранньомодерної України історик часто мусить іти за джерелами, що занадто налаштовує на увагу саме до казусних випадків». Судові справи – матеріал похмурий. І неминуче їх похмура тінь падає на всю оповідь історика. Але воно того варте: «Судові справи містять цінні обмовки та подробиці, котрі інколи не стосуються самого казусу, а відображають елементи повсякдення, емоційну сферу, матеріальну культуру». Автор від початку зауважує, що «окремі судові справи мають істотний потенціал для антропологічного прочитання».

У Ігоря Сердюка історія повсякденності є ніби «служанкою» «соціальної історії», тут вона не має цілісної і відокремленої локалізації. Проте вона виразно присутня – поруч з іншими дослідницькими технологіями. Вона розчинилася по всьому тексту. У книзі згадані сотні імен, намальовано десятки ситуацій, розібрано низку казусів. Тут на кожному кроці – та чи інша життєва «історія» – пастуха, наймички, вдови, впливового і успішного кума, сімейного подружжя, священницького клану. Тут прописана низка «біографій» наймитів, учнів-ремісників, школярів, бездітних сімей, глав сімейств. Героями книги виступають старшини, міщани, духовенство, жебраки, розкольники.

Наприклад, шукаючи ґрунт для визначення межі між дитинством і повноліттям у практиках XVIII ст., Ігор Сердюк подає «історію» раннього шлюбу доньки ніжинського полковника Василя Кулаковського Євдокії. Обставини її життя наводять автора на думку про шекспірівський драматизм приватних доль в українській Гетьманщині: «Джульєтту Капулетті та Євдокію Кулаковську розділяли два століття, вони належали до різних культурних просторів, а їхні історії демонструють зміну суспільного ставлення до досягнення шлюбного віку за непорушності його формально дозволеної мінімальної межі».

Важка історія сімейства із села Селище Мринської сотні Київського полку починається просто-таки епічним вступом: «Драма сталася 31 грудня...».

А «мікроісторичний аналіз справи Романа Краснощоченка» займає 14 сторінок книги (с.374–387).

І.Сердюк педантично відстежує життєві практики досліджуваної доби: віддавання немовлят «мамкам»-годувальницям; контрацепція (вірніше, її фактична відсутність); подолання безплідності (включаючи чаклування); пологова інфраструктура; хрещення і довкола нього (хрещені батьки, інститут кумівства); «стратегії вибору імені» (кожен восьмий мешканець Полтави був Іваном, кожна восьма полтавчанка була Марією); поховальний ритуал; сповивання, одяг; простір дитинства (хата, піч, лава, піл, колиска, іграшки), «ігрові практики»; шукання долі поза батьківським домом.

Маса шокуючих, екстравагантних, унікальних, неймовірних випадків подана у книзі: народження потвор і дітей з вадами, нещасні випадки з дітьми, інфантицид, випадки відмови ховати померлих, обряд приковування прямицінько в церкві вбивці до мертвого тіла вбитого, побутові побої і крадіжки, підпали. Такого роду деталізація може здатися надмірною і зайвою. Але вона має глибокий сенс: це ліки від спрощеного погляду на історичну дійсність.

На прикладі книги І.Сердюка можна простежити таку особливість історії повсякденності, як певна непередбачуваність пізнавальної дії історика. Так, у розділі «Дитина перед лицем смерті» автору за логікою нарратива доводиться щільно описувати

деталі поховальної обрядовості: церковні норми, практики конкретних дійових осіб, місце поховання, грошові витрати, форсмажорні обставини. Але при цьому автор супроводжує опис такими коментарями і зауваженнями, що часом здається, що головними героями розділу стають священнослужителі. Тема дитячої смертності переростає в іншу тему: про рівень «профпридатності» церковних служителів, іронію долі, межування високого з банальним. Деталі священницького побуту утворюють екзотичний коловорот, де земне і священне химерно переплелось (відспівування померлого поруч із заготівлею сіна чи рубанням дров, церковний обов'язок із грошовою платою). Отже, фактичний результат (доля священика) конкурує з задекларованим сюжетом (ставлення суспільства до дитини). І висновок: «Дисциплінування церкви на теренах Гетьманщини відбувалося повільно й складно...». Автор підсумовує цей феномен сучасного історієписання таким чином: «У цьому виданні йдеться більше про дорослих, аніж про дітей».

Зібравши різноманітну інформацію, І.Сердюк виступає проти попередніх історіографічних практик, які грішили односторонністю, перебільшеннями і прямолінійністю в оцінках українського ранньомодерного суспільства. Він вказує на «...слабкі місця логічних конструкцій, побудованих на широких демографічних узагальненнях чи релігійних приписах, зорієнтованих на загальне». Серед них:

1. Фантастичні уявлення про багатодітність у XVIII ст., стереотипне уявлення про фаталістичну «черствість» батьків і мало не байдужість з приводу смерті дітей.

2. Міф про неймовірні розміри сім'ї: «Типова родина в Гетьманщині, крім матері і батька, складалася з 2–3 дітей віком до 14 років, а не 5–10, як нам підказують стереотипи й етнографічні розвідки».

3. Анахронізм у змальовуванні тодішньої системи виховання: «Слово «педагогіка»... щодо реалій Гетьманщини є аж занадто штучним».

4. Ідилічні уявлення про характер міжлюдських стосунків: «У супереч реляціям численних дисертацій з історії педагогіки джерела свідчать про узвичаєність «виховання палицею»... Слід пам'ятати, що фізичне насилля у традиційному суспільстві відіграло важливу роль у вибудовуванні та підтриманні ієрархічних структур».

Через копіткий аналіз нескінченного числа ситуацій, пов'язаних з виробничою діяльністю, працею, наймитством тощо, автор виходить на вагомі висновки, які характеризують ранньомодерне українське суспільство: «суспільство Гетьманщини було дуже молодим»; «діти простолюду не занадто прив'язувалися до майна і родини...»; «помітна частка дітей у Гетьманщині дорослішала та працювала поза родиною»; «перебування у чужих сім'ях – звична річ»; «людина того часу навряд чи думала, що живе за жорстокими законами».

3. Роман Любавський: «життєві практики, стратегії і тактики поведінки» у міжвоєнному Харкові

Монографія Романа Любавського є послідовним і виразним випадком застосування технік історії повсякденності. Мало того, що її автор категорію повсякденності виносить на титул своєї книги. Він спеціально формулює низку зауважень з приводу методологічних особливостей цієї сучасної технології, а також він реально пише історію повсякденності індустріального Харкова 1920–30-х років. Нарешті, Р.Любавський є свідомим того, як не слід чинити; він зауважує, що часто історики лише імітують «нову для українського співтовариства істориків методологію».

Інтрига полягає в тому, що на початку своєї монографії Р.Любавський анонсує концепцію тодішньої компартійної влади щодо формування «нової людини»: «нові ідеали і норми», «виховання», «радянська», «утопізм» тощо. Але потім, від розділу до розділу, автор фактично констатує крах цієї політики. І особливо переконливим це заперечення є саме там, де присутні суто мікроісторичні сюжети.

Сюжети і положення монографії Р.Любавського взяті із мікроісторичної документальної рутини. Автор терпляче вишукує крихти інформації в скромних і непоказних маргінальних джерелах: це протоколи засідань комісій зі встановлення умов проживання робітників; складені профспілковими комітетами списки претендентів на житло; протоколи засідань фабрично-заводських комітетів; матеріали обстежень санітарно-технічного стану підприємств; листування відділів охорони праці з центральними урядовими установами; заяви та листи робітників до місцевих органів влади; акти обстеження бараків, їдалень, побутових приміщень інспекторами різноманітних структур; матеріали обстежень робітничих клубів; листи до редакцій газет; спогади харків'ян.

Р.Любавський свідомо і системно використовує характерні для технології історії повсякденності поняття і категорії: «стиль життя», «спосіб життя», «практики споживання», «техніки тіла».

Першою під скальпель історії повсякденності попадає така акція «нової влади», як «житловий переділ». Спочатку зацікавлюються амбітні програмні документи більшовиків 1918–1920 рр. щодо «стандартів життя робітників». А потім з'ясовується, що харківські робітники у 1920 р. не поспішали заселятися в «буржуазні» квартали міста, бо остерігались потрапити через це в категорію «більшовицьких активістів». Там, де макроісторичний дискурс здатен лише констатувати сам факт розгортання зрівняльної кампанії, – мікроісторія, не задовольняючись лише аналізом «генеральних» урядових постанов і звітів, занурюється в рутину місцевої біжучої документації і з'ясовує, що все було не так просто і однозначно: робітники не поспішали «ощасливлюватись»! Далі: автор доходить до розуміння того, що робітники – переселенці з окраїн почувалися некомфортно в центральних кварталах міста. З'ясовується, що харківські робітники залишалися консерваторами в житловому питанні, вони звикли до помешкань, які були ближчими до природи, до землі. До того ж, «буржуазні» помешкання були дорогими в експлуатації, були задалеко розташованими до заводських корпусів. І ось надзвичайно важливе уточнення до загальної політичної картини: «Робітники користувались радше конкретним життєвим досвідом, ніж абстрактними політичними закликами влади». Опустившись на поверх нижче, перебравши стоси рутинних свідчень, історик засвідчує те, що було не під силу його попередникам, а саме: розрив між робітничою масою і тією партією, яка захопила владу в країні від імені цієї маси. Те, що макроісторія стверджує в кращому разі як загальне припущення, історія повсякденності показує переконливо і невідпорно: більшовицька влада була поверховою і узурпаторською.

У тому ж самому стилі, схожими засобами автор оцінює результати масового житлового будівництва, яке розпочалося наприкінці 20-х років: «стиль життя мешканців цих поселень можна охарактеризувати як частково автономний»; «такий спосіб життя був звичним, традиційним для робітничого населення міста»; нові робітничі райони типу висілків «утворювали в місті анклавів зі своїми традиціями та внутрішнім світом»; «мешканці індивідуальних будинків залишалися поза радянським проектом перебудови побуту»; «людяні відносини між сусідами часто ставали на заваді реалізації класової політики більшовиків».

Новий етап житлового будівництва, який розпочався з кінця 20-х рр., був поданий владою як щось унікальне: «міста-сади», «міста-комуни», «Новий Харків» та ін. Натомість Р.Любавський засобами історії повсякденності зриває маску соціальної утопії і витягує на світ божий земні обставини: «черга на житло»; такі дивовижні несподівані форми, як здавання отриманого від держави житла в оренду непманам; «самоуцілювання» заради здавання в оренду частину своєї житлової площі; небажання радянської номенклатури (начальства) жити в будинках-комунах. Отже: «...трудівники керувалися принципами економічної вигоди, життєвої раціональності, а не почуттям класової солідарності, яке їм намагалася прищеплювати влада»; (с.52) «робітники не виправдали очікувань більшовиків, вони пристосувалися здійснювати «старі» повсякденні практики в межах нового житлового простору». (с.66)

Р.Любавський з'ясовує, що ідея радикальної перебудови робітничого побуту виявилися нереалістичними, і не в останню чергу через те, що вона здійснювалася за залишковим принципом.

Переходячи до виробничої сфери робітничого побуту, Р.Любавський не обмежується даними щодо зростання кількості підприємств і кількості робітників на них, щодо насичення виробництва новою (переважно імпортною) технікою. Він прагне «дослідження реального стану справ». І цей реальний стан відкривається саме завдяки погляду «зсередини» і «знизу». Автор звертає увагу на цехи, завалені виготовленою продукцією та залишками виробничих матеріалів, на надзвичайну скупченість та загромадженість цехів виробничим обладнанням, тісняву, надмірну концентрацію пилу та шкідливих газів, незадовільний стан вентиляції, погане освітлення цехів, нестачу побутових приміщень, і як наслідок – підвищений травматизм.

Ці факти, власне, були загальновідомими, і інформацію про них можна знайти в «стандартних» документах. Власне, ці факти можна сприймати як «недоліки» (а при бажанні – як «тимчасові недоліки»). Але ось задіюються мікроісторичні сюжети, і стає зрозумілою принципова неможливість «насильного ошасливлення» робітництва і «штурмової» модернізації виробництва. Виявляється, правила виробничої гігієни і безпеки праці свідомо порушувались самими робітниками. Обладнання було налаштоване таким незбагненно алогічним чином, що за певних обставин робітники самі вимикали вентиляційне обладнання, бо воно заважало працювати: ливарники під час плавки металу не чули розпоряджень і вказівок майстра. А в іншій ситуації робітники забивали вентиляційну трубу сміттям, бо вона влаштувала дикі протяги.

Показовим є документально встановлений факт презирливого ставлення значної частини робітників і інженерно-технічної інтелігенції до ударників, стахановців та інших «кращих» людей на виробництві – за показуху, змову з начальством, привілеї.

Низка подібних фактів-вироків засвідчує, що в ході сталінської індустріалізації умови праці на підприємствах суттєво погіршилися, встановився авральний, штурмовий ритм праці.

Історія повсякденності дозволяє чітко розставити акценти ще в одному сюжеті з історії «соціалістичного будівництва» – уніфікації і стандартизації харчування.

В межах традиційних методів історієписання можна досить просто показати, що влада змушена була відмовлятися від власних амбітних планів, коригувати їх, вирішувати проблеми побуту і культури за залишковим принципом. Можна, зокрема, констатувати відставання у виконанні планів харчового забезпечення. Можна взяти готові дані з урядових документів, щодо того, що у 1930 р. по всій УСРР із запланованих 37 фабрик-кухонь було збудовано лише 9. Але тільки історія повсякденності здатна виставити справжню ціну отим дев'яти фабрикам-кухням, які нібито працювали на справу соціалізму! Тільки мікроісторична техніка здатна показати, що означали оті дев'ять. Тобто показати, що це не були ті фабрики-кухні, які здатні були побудувати «новий» побут. Це не були осередки соціалістичної мрії. Там панували бруд, крадіжки, антисанітарія і хамство. Працівники «передових» закладів харчування уникали користуватися дорогою спеціальною технікою (автоматичні хліборізки, картопличистки тощо), вона ржавіла і виходила з ладу. А там, де сама не псувалася, там їй допомагали вийти з ладу: «персонал закладів харчування сприймав імпортні побутові машини як своїх лютих ворогів й робив все можливе для того, щоб вивести їх із ладу, оскільки вони обмежували можливість спекулювати товарами харчування». Більше того: поруч з претензією на побудову «нового суспільства» існувала банальна патріархальна ієрархія. Одна з взірцево-показових фабрик-кухонь Харкова на великому «передовому» підприємстві мала окремих поперх для обслуговування інженерно-технічних працівників заводу: тут і спецодяг обслуговуючого персоналу був чистіший, і поводження ввічливіше, і їжа калорійніша. Це окремо взятий факт, але це не випадковий факт. Це факт-вирок. Одного такого факту достатньо, щоб завалити цілу систему пропагандистського галасу.

Адже справа не лише в кількості харчів. Історик історії повсякденності не меншого значення надає ментальному аспекту – стану людської гідності. «Черги, товарний дефіцит стали однією з характерних рис повсякденності харківських трудівників в 20–30-х рр. ХХ ст., ознакою радянської дійсності і в наступні десятиліття», – пише автор. Так, це не нове положення для нашої літератури останніх двох десятиліть. Але Р.Любавський зміг навести додаткові аргументи на підтвердження цього важливого положення і має повне право його повторити.

Одна справа мати статистичні дані про норми споживання, розмір і наповнення продуктових пайків тощо. І зовсім по-іншому, незмірно показує «реальний стан речей» така «людська» деталь: іноземні спеціалісти, отримуючи продукти у привілейованому магазині системи «Инснаб», відчували на собі такі пекучі погляди харків'ян, що їм здавалося, ніби вони вкрали ці продукти. Це при тому, що багато хто з іноземних фахівців були настільки незадоволені умовами праці і побуту, що достроково розривали контракти і поверталися на батьківщину. А влада всілякими засобами прагнула перешкодити їхньому від'їзду – від нескінченних обіцянок покращити умови праці і проживання до відмови повертати паспорти.

Аналогічними пояснювальними засобами Р.Любавський демонструє нерозвинутість інфраструктури та комунального господарства Харкова, незадовільний стан міського транспорту, примітивний рівень культурно-освітньої роботи серед робітників.

Можна, йдучи звичним шляхом, оперувати «систематизованими» даними і повторити інформацію, акумульовану самими органами влади: культпрацівникам в робітничих клубах бракувало фахової підготовки та належних знань і т. ін. А можна наочніше, «зсередини»: співаки на конкурсах хорових аматорських колективів під час виконання «революційних» пісень використовували техніку церковного співу; «опинившись у радянському просторі клубу, вони користувалися звичними для себе практиками, запозиченими зі старого функціонального простору (церкви) та використовували їх у нових контекстах (співання революційних пісень)». Аналогічно діють приклади-свідчення того, що в робітничих клубах панувала нудьга, а також розмови харків'яни про те, що естетика в церкві є вищою, аніж у клубі.

«У повсякденному житті трудівники керувалися радше життєвою раціональністю, ніж політичними гаслами», – підсумовує Р.Любавський. Це вирок системі, вирок компартійній владі.

4. Загадка сталінського сфінкса: проект Сергія Єкельчика

Назва оригінального (англомовного) видання монографії Сергія Єкельчика більш точно передає зміст цього проекту. Автор зосереджено і послідовно препарує лише один зріз – ідеологічний, і аналізує лише механізм контакту влади і громадян столиці України.

Найпершою, але не найсуттєвішою ознакою застосування інструментарію історії повсякденності є вживання автором знакових категорій, притаманних саме цьому історіографічному напрямку: «аналіз радянського громадянства крізь призму щоденних практик», «радянська ідентичність», «щоденне політичне життя», «поєднання політичного й особистого в щоденному житті» і т. ін.

Прикметною рисою авторського стилю і ознакою застосування техніки мікроісторії є те, що кожен розділ своєї книги Сергій Єкельчик починає «історією»: випадком, казусом, ситуацією, мізансценою, мікроподією. І це додатково підкреслює налаштованість автора на розповідність, на зацікавлений розгляд людських доль і врешті – долі народу. Наприклад, автор описує нескінченний ряд випадків з життя перших повоєнних місяців (зокрема, моторошна картина публічної страти німецьких військовиків і поліцейських командирів – за нею спостерігали 200 тисяч глядачів на Хрещатику!) – і при цьому систематизує їх, знаходить спільний знаменник: «концепція ненависті».

На прикладі книги Сергія Єкельчика можна побачити і зрозуміти, наскільки трудомістким є пізнавальний підхід, який називається історією повсякденності. Сотні і

сотні цитованих висловлювань, свідчень (хоч би й підслуханих сексотами спецслужб), спонтанних діалогів, надписів (наприклад, виконаних виборцями на бюлетенях, перш ніж вкинути їх в урну для голосування). Безконечне цитування газетних матеріалів, промов і виступів партфункціонерів. Марудні підрахунки: скільки людей пройшли Хрещатиком протягом того чи іншого параду, скільки портретів Сталіна, Молотова, Хрущова, Леніна при цьому несли (кожного окремо!), скільки «негативних» голосувань за якого кандидата – від Сталіна до якогось місцевого функціонера – було вкинуто у виборчі урни. Сотні імен громадян, які «засвітилися» в тій чи іншій ситуації: були викриті в антирадянщині чи просто в недбалості, висунулися з ініціативою, ставилися в приклад, опинилися в потрібному місці в потрібний час, виставлялися як маяки, як взірець для інших, – і все це люди не знамениті, читачеві зовсім невідомі, периферійні, навіть не другого, а якогось сьомого плану, пенсіонери, стахановці, агітатори, матері-героїні, спонтанні бузутери, військовослужбовці, священники, заводська адміністрація, будівельники. Усім цим народом книга щільно залюднена і засвідчена. І, нарешті, десятки особистих історій киян з їх бідами, вимогами, наївними сподіваннями, страхами, жертвністю, скепсисом.

Тим не менше і нескінченний потік емпірики, і розповідна манера викладу не є чисто риторичним прийомом. Ні, вони строго підпорядковані одній пізнавальній меті – аналізу механізму формування і реалізації лояльності громадян до режиму, вирішення проблеми «дотику» мас до владних верхів. Це глибока розмова про вагомні процеси.

У цій книзі рефреном повторюються теоретичні організуючі дослідницькі констатації: «символічне єднання держави й народу»; «то був світ політичних ілюзій, у якому одна сторона вдавала, що вчиться, а інша – що керує процесом»; «агітатори ставали посередниками між владою і населенням»; «населення часом підігрувало керівництву»; «агітатори... свідомо чи несвідомо дарували сталінізмові людське обличчя»; «радянські вибори – це ритуальний прояв лояльності»; «участь у таких заходах свідчила не про цілісний набір сталінських поглядів, а про розуміння правил щоденного політичного життя і готовність їх дотримуватися»; «власне, сталінським чиновникам пощастило, що поведінка добрих громадян була мало пов'язаною з внутрішніми переконаннями». Це вже не «мікро». Це повномасштабне історичне дослідження.

Автор не пускає всю залучену емпірику на самоплив. Його техніка – це техніка «насиченого опису» (за Кліффордом Гірцем – Clifford Geertz). Він коментує і пояснює усі дії своїх героїв – аж до жестів, фразеології, сленгу, інтонацій, міміки, антуражу, інтер'єру (наприклад, як обставляли виборчі дільниці домашніми меблями і кімнатними рослинами). Він супроводжує ці описи оціночними фразами та іронічними зауваженнями.

Організуючими категоріями в перетворенні емпіричного масиву в струнку пояснюючу систему в книзі С.Скельчика виступають такі його улюблені формули, як «політичний ритуал», «практики», «життєві стратегії». Одна з таких системоутворюючих «практик» – торги з владою. Тут С.Скельчик розвиває ідею Стівена Коткіна (Stephen Kotkin), викладену у його «Магнітній Горі» (Magnetic Mountain): маси робили вигляд, що приймають запропоновані владою правила гри, і терпляче і невідступно використовували цю гру для досягнення своїх цілей – забезпечення бодай мінімальних життєвих умов.

Серед «життєвих стратегій» описуються «оволодіння мистецтвом марксистської фразеології і газетних штампів»; дезертирство робітників з найбільших промислових підприємств Києва: їх не влаштовувала злиденна зарплата і продуктові пайки; вибори як плацдарм і момент для торгів громадян з владою: за пенсії, прописку, допомогу малозабезпеченим, громадський транспорт, ремонт житлових будинків, електропостачання, скасування продуктових карток і здешевлення товарів. «Протестні написи» на бюлетенях до голосування були, в розумінні С.Скельчика, способом повідомити про щоденні проблеми: «Дайте хліба», «Геть голод» і т. ін. Історик розмірковує про суперечливу природу соціального протесту в радянській системі, коли в одних й тих же висловлюваннях зливалася риторика і схвалення, і протесту: «Хай живе радянська влада! Геть Сталіна!», «Хочу жити, як безробітний в Америці».

Значна частина авторських коментарів, якими автор «насихує» свої описи, є іронічними: «добровільно-примусово»; завезення продуктів перед святом 1 травня як «хабар народу від влади»; черги перед виборчими дільницями як архетип («за кілька десятиліть дефіциту й пайків населенню прищепили звичку постояти в черзі»); школи політичного навчання як «світ політичних ілюзій, у якому одна сторона вдавала, що вчиться, а інша – що керує процесом»; політична акція як ярмарок («дорослі суміщали прояви любові до Сталіна з покупками, випивками й танцями, часто в тому самому приміщенні, де вони щойно урочисто чекали на право проголосувати»; «святковий натовп прославляє радянські досягнення саме за нові споживчі можливості»; робітники «охочіше проявляли любов до вождя на виборах, ніж у щоденних жертвах на робочому місці»; результати виборів 1950 року «переплюнули результати попередніх виборів...». З приводу «патріотичних написів» на деяких виборчих бюлетенях – авторський коментар: «Один виборець написав вірша, у якому просив винайти спосіб, що дав би Сталінові прожити ще двісті років. На жаль, 65-річний Богомолець помер того ж таки року, і ця медична проблема залишилася невирішеною. Це не завадило іншому невідомому виборцеві побити рекорд на виборах 1950 року і побажати (українською мовою) «тисячу років життя батькові Сталіну!».

С.Єкельчик вводить і статистику. Але це не традиційні дані з галузі виробництва чи народонаселення тощо. Це – «людська» статистика. Статистика емоцій, ідіотизму, парадоксів, різних неймовірних речей. Взяти хоча б лист-поему «Слово Великому Сталіну від українського народу», написаний шістнадцятьма найвизначнішими українськими поетами. Виявляється, цей лист протягом вересня–жовтня 1944 року підписали 9 316 973 громадян України, зокрема 158 272 киян (особисто!).

Історик не без іронії повідомляє про кількість портретів кожного з керівників держави, яка «свідчить про офіційну ієрархію правителів, чиє мудре правління мали прославляти робітники»: Першого травня 1949 року кияни несли: 799 портретів Сталіна, 583 портрети першого заступника голови Ради Міністрів СРСР Молотова, 563 портрети Хрущова – колишнього першого секретаря ЦК КП(б)У і патрона республіки в Кремлі, і лише 422 портрети Леніна. Такий собі культ особи в деталях.

Наша історія в світлі історії повсякденності постає у зовсім іншому вигляді. Візьмемо той момент, що класична історіографія знає про 99% явки громадян СРСР на вибори, і навіть робить з цього приводу іронічні зауваження. Але Сергій Єкельчик розбирає технологію підготовки і проведення виборів просто по гвинтиках, на додаток написавши детальний сценарій поведінки виборців. І ось перед нами вже не поверхова констатація – 99, а повне уявлення про атмосферу, і ми розуміємо, що раніше (до цього дослідження) ми не розуміли справжньої ваги цього неправдоподібного показника. І що це не показник навіть, а семіотичний ключ до розуміння суті режиму. Відтворивши низку неймовірних (з точки зору класичної історіографії) ситуацій, автор відновлює справжню ціну отих 99. Наприклад: наполегливо ставилося завдання не лише щоб проголосували усі 100% виборців, а щоб усі проголосували до 8-ї ранку! І справді, перед дверима виборчих дільниць на момент їх відкриття були довгі черги і штовханина. І дехто займав цю чергу ще звечора попереднього дня! І на виборчі дільниці громадяни йшли не просто щільними потоками, а здебільшого з прапорами, оркестрами, квітами, портретами вождів і керівників, – картина, яку повноцінно можна передати тільки засобами мікроісторії.

Безумовно, презентація виборів до органів влади 1946, 1947 і 1950 років, розгортання їх драматургії – це найкращі сторінки книги Сергія Єкельчика (розділ «День виборів», с.193–232). І разом з тим це демонстрація технік історії повсякденності.

В цьому розділі історія повсякденності постає у всій своїй неповторності і пізнавальній ефективності. Провідне місце тут належить казусу, мізансцені, стихійним сплескам, аномальним вчинкам, «перлам», дивинкам. Зрозуміло (і сам автор про це пише), що статистично переважали пасивні форми, буденні і стандартні. Але історик свідомий того, що «соціальні феномени найкраще досліджувати через відхилення від них». До того ж відібрані істориком спонтанні вчинки живих реальних людей (як правило, з іменами і

реалістичними рисами) створюють враження справжності, безпосередності, вони магнетизують увагу і уяву читача.

Ось виборці одного трудового колективу йдуть на вибори маршем, колонами, з гаслами й плакатами, портретами вождів і уряду, з піснями, у святковому одязі, з квітами і зеленню. Ось перед відкриттям виборчих дільниць (о 6-й ранку!) проходять короткі мітинги, на яких голови виборчих комісій вітають виборців зі святом і запрошують їх виконати свій громадський обов'язок. Ось один член партії постфактум отримує догану за те, що він з'явився на виборчу дільницю о 14-00 і виявився останнім виборцем, хто проголосував на 9-й виборчій дільниці Ленінського району м. Києва в лютому 1947 року!

Але це тільки початок. Далі події розвиваються за класичними канонами драми – по наростаючій. Розгортається змагання за право першому пройти у виборчу дільницю: «Першим кинути бюлетень в урну на столичній виборчій дільниці вважалося неабияким привілеєм і не лише тому що перший виборець міг потрапити на сторінки ранкової газети... мабуть, їм здавалося, що той, хто голосує першим, здобуває вищий статус у своїй спільноті» Все вирішувала ситуація, момент, експромт. Чинovníки і газетна риторика наполягали, що першими мали проголосувати «відомі люди і герої», «найкращі кияни» – тобто ветерани, Герої Соціалістичної Праці, стахановці, винахідники, актори, матері-героїні. Але подекуди народна ініціатива перемагала, і щасливцями ставали кияни-старожили, інваліди.

Далі постає Атмосфера Голосування. Це «суворо регламентований політичний простір», «простір, наповнений плакатами, гаслами і портретами вождів». Це працівники виборчої комісії і агітатори, які спостерігали за кожним словом і жестом виборців і нотували, що відбувається. Червоні парча і шовк. Радянський герб на урнах і кабінках для голосування. Незмінні піонери, як віддають честь прапора. Ідіотизм інструкцій: «Залиште у виборчому бюлетені прізвище одного кандидата, за якого ви голосуєте, інших викресліть» – а в бюлетені лише одне, і тільки одне, прізвище! – через це частина виборців просто не знала, що робити, й залишала бюлетені в кабінці або просила допомоги у працівників дільниці.

За виборцями пильно стежив сам Сталін – з численних плакатів, портретів (іноді у повний зріст), гіпсових погрудь. Один з портретів розміщувався так, що «здавалося, наче ті, хто вкидають бюлетень в урну, приносять Сталінові символічний дар».

Атмосфера політичного надриву так діє на виборців, що вони напівсвідомо втягуються в трагікомедію: хрестяться, перш ніж опустити бюлетень в урну, примовляють «дай бог здоров'я нашим виборцям і великому Сталіну», цілують бюлетені, перш ніж опустити їх в урну, цілують портрет Сталіна (ніби ікону). На бюлетенях громадяни робили «патріотичні написи» – такі нараховувалися тисячами. Серед них зустрічалися побажання прожити Сталінові ще двісті років, і навіть «тисячу років життя батькові Сталіну». На бюлетенях, вкинутих в урну на знак згоди на обрання до ради того чи іншого рівня визначеного наміченого кандидата, приписували: «І за товариша Сталіна», «І за великого учителя Сталіна», а також «Смерть англійським і американським паліям війни!» і таке інше. Такі дії – як казуси посеред рутини, але вони кидають яскраве світло на всю систему.

А після виборів – святкування і гуляння з частуваннями, буфетом, музикою, танцями, безплатними кіносеансами, виступами артистів, професійних оркестрів, аматорських хорів.

Процедуру (дійство!) підрахунку голосів Сергій Єкельчик теж «пропускає» крізь сито мікроісторичного налізу. Для початку з'ясовується, що влада не знала точної кількості виборців. Якою була явка на вибори? На виборах 1946 року вибори прогуляли лише 39 (!) виборців із загального числа 484 406. Отже, явка становила 99,989884%! – офіційно оголосили 99,99%. Далі на світ божий історик витягує дрібні маніпуляції, прийоми, за допомогою яких отримували «гладку» картину послідовного, з року в рік, наростання «свідомості» радянських громадян. Як з року в рік демонструвати таке наростання? – «потрібні були тонкі підрахунки». І ось з'являються соті долі процента в показниках позитивного голосування за висунутих кандидатів: 99,27% по Києву (1946 р.),

99,46% (1947 р.). І, нарешті, на виборах до Верховної Ради СРСР 1950-го року 99,8% виборців проголосували «за» (1200 осіб проголосували «проти», 5 бюлетенів забракували).

Залучається і така екзотична статистика, як кількість голосів «проти» того чи іншого кандидата. Звичайно ж, тоді вона не оприлюднювалася. Так ось, на виборах до Верховної Ради УРСР у лютому 1947 року Сталін набрав 0 голосів «проти», Молотов – 60, Каганович – 696, очільник республіки Хрущов – 228, перший секретар Київського міського комітету КП(б)У Петро Мацуї – 223, головний архітектор міста Олександр Власов – 230, мер міста Федір Чеботарьов – 360 голосів «проти».

В решті решт Сергій Єскельчик, задіявши інструментарій історії повсякденності, підводить читача до розуміння того факту, що сталінська влада, напозір така всемогутня, насправді панічно боялася свого народу, пильно стежила за його настроями, і ретельно гасила найменші загрози масового незадоволення. Навіть незначний збій на виборах до органів влади викликала переполох у парткомках, у коридорах влади. Влада зберігалася, доки громадяни залишалися «свідомими».

Лояльність сталінських громадян була ритуальною, поверховою, не підпертою зсередини певними політичними переконаннями, без органічного засвоєння більшовицької ідеології, прагматична. За доби пізнього сталінізму йшлося не про цілісний набір сталінських поглядів, а про розуміння (потрібних) правил щоденного політичного життя і готовність їх дотримуватися.

Зрештою, важливим є не тільки те, що стверджує історик, а й те, як він це робить. А обґрунтовує він своє бачення безвідпорно. Він максимально активізує силу читачевої уваги. Він створює багатовимірний образ, багатопланову модель історичної дійсності і врешті залишає в свідомості читачів багато чого іншого окрім «прямих» положень щодо епохи, коли жили «сталінські громадяни».

Розглянувши твори чотирьох сучасних істориків, які спеціалізуються на історії України різних періодів, можна впевнено вказати на кілька засадничих моментів, які ідентифікують історію повсякденності як новий історіографічний підхід і застерігають від полегшеного ставлення до проблеми.

1. Історія повсякденності не є «легким жанром», не є «історичною публіцистикою». Також вона не є втечею від аналітики. Історія повсякденності – це пошуки сенсів, істин, розуміння. Так як і інші види історії. Через те, мабуть, в межах одного твору вона легко поєднується з іншими технологіями історичного пізнання – соціальною історією, психоісторією, інтелектуальною історією, різними варіантами культурно-історичної антропології.

2. Є певне коло проблем, щодо яких історія повсякденності є більш ефективною, ніж класична історіографія. Це такі тематичні поля, як історія ментальностей, взаємини влади і особи, питання живучості певних режимів, доля тих чи інших доктрин та утопій. Суть не лише в абстракціях, але й в деталях. Суть – в деталях. Бувають такі сюжети і навіть теми, що по-іншому й не виходить. Так буває. І це треба прийняти.

3. Історія повсякденності володіє переконливістю особливого типу. Причому, історик-«повсякденник» є переконливішим не якимось незбагненим способом, а завдяки зануренню в гушавину емпірики, якою історики десятиліттями нехтували. Завдяки цьому історик отримує доступ до периферійних обширів соціуму, до «закутків» історії, і може побачити те, що раніше перебувало «в тіні» і через те не враховувалося. Традиційні методи здебільшого дають однопланову картину: було це чи не було; які були кількісні параметри. А історія повсякденності показує все стереоскопічно і багатопланово, в оточенні людських мотивів і емоцій. Так, історія повсякденності зазвичай оперує дрібними деталями. Але це особливі деталі. Вони мають неабияку доказову силу. В них, як у краплі вранішньої роси, відбивається увесь навколишній світ.

4. Найкращим джерелом свідчень для такого роду історії є джерела масові або принаймні серійні: приватні щоденники (які, як правило, фіксують одні й ті ж серії подій протягом довгого часу); приватне листування (особливо між сталими парами

кореспондентів: чоловіком і дружиною, учнем і вчителем); стенограми партійних конференцій; донесення спецслужб про настрої населення; судові справи; акти обстежень умов побуту; колекції.

5. Історія взагалі є особливим видом інтелектуальних занять. Будь-який вид історії вимагає від історика емпатії, розвинутої уяви, допитливості, майстерного володіння словом. Але історія повсякденності, схоже, є особливо вимогливою у цьому розрізі. Тут навряд чи можна розраховувати на успіх, орієнтуючись лише на формальні приписи щодо того, «як слід писати» історію повсякденності, якими категоріями слід користуватися чи які ідеологеми вживати. Секрет успіху істориків, які практикують історію повсякденності, не в подрібненні об'єктів дослідження, і не в дотриманні якихось особливих формальних процедур. Секрет – у талановитості історика. У його винахідливості. У його працьовитому терпінні – здатності перелопачувати гори рутинних документів у пошуках яскравих свідчень, відвертих зізнань, шокуючої правди, приховуваних владою виразок. І шукати матеріал для своїх узагальнень не в одному-двох архівних фондах, а буквально скрізь. А значить, історія повсякденності вимагає від історика чималої ерудиції.